

ըլլայ, որուն 30.000ը 500 լիտր պիտի տար, մասնաւոր թէ — քանի որ Մենագրի սխալումը կարելի չէ ենթագրել¹ — ոսկեգրամի վրայ է հոս խնդիրը, որուն կշիռը ոչ թէ $\frac{1}{100}$, այլ $\frac{1}{100}$ լիտր էր: Դաստիարակ արդէ՛ որ Գիտկենտրոնիս aureusը գրողմը տուաւ $\frac{1}{100}$ լիտրի եւ այս իբր օրինական գրամ կը բանէր մինչեւ Կոստանդնի ձեռքով գնոյն ինքեղիւ: Թէ ինչու այժմու բանակցութեանց մէջ ոսկեգրամի հաշիւ եղած է, միայն ենթագրութեամբ կրնայ մէկնուիլ: Արդեօք Յուստինիանու ժամանակ տակաւին այսպիսի ոսկեգրամներու մեծաքանակ բազմութիւն մը Պարսկաստանի սահմանակից երկիրներու մէջ ի գործածութեան էր: Գուցէ Պարսիկները, որոնց քով շատ մը հռոմէական գրամներ ալ կը բանէին² իրենց ստակներուն հետ, ծանր aureusը աւելի՛ կը սիրէին քան թէ թեթեւ solidusը: Թերեւս մէկ պատճառն ալ ըլլար Յուստինիանու կառավարութեան վերջերը տեղի ունեցած գրամական զեղծումները³, ինչպէս կ'ուզէ ըլլայ, ծանր գրամով հատուցման պայմանաւորումը կ'երեւայ թէ Պարսից ուղեւորով տեղի ունեցած է: Այս անգամ ալ վերջ ի վերջն որոշեց եղաւ կշիռը, եւ ըստ Մենագրի⁴ արդէն իսկ առաջին 10 տարուան վճարումը կշռով եղաւ: Դարձեալ Մենագրի եւ անշուշտ նաեւ խաղաղութեան դաշանց մէջ գործածուած բազմութիւնը՝ 30.000 νομίσματα (եւ ոչ νομίσματα) գումարին ըստ իմիւր իբր հաշուի միութիւն համարուած ըլլալուն երաշխաւոր է: Ահա այս ըստանները քովէ քով բերելով՝ չենք կարծեր թէ յանդգնական ըլլայ, որ իրականին խաղաղութեան դաշանց մէջ 60 ոսկի մէկ լիտրի եկած ըլլայ: Բիւզանդական գրամի վերաբերեալ նիւթերով զբաղողներուն կը թողունք հոս առաջարկուած խնդիրները ճշգր. գոյնս քննելն ու որոշելը:

Բ.

Խաղաղութեան գլխաւոր պայմաններուն վրայ միաբանեցնել վերջը՝ միւս բանակցութիւնները զանազան մասնակի կէտերու վրայ սկսան դառնալ, որոնցմէ մաս մը դաշանց գործադրութեան մաս մ'ալ երկու պետութեանց մէջ տիրող անհամաձայնութեանց բարձունքուն կը հայէին

¹ Մենագր. ուրիշ տեղեր ալ Հակ. 39, 40 (241) 30-000 թիւը որով կը յիշէ:

² Spiegel, Iran. Altert. 3, 682.

³ Պարսկ. Anecd, 25 (140):

⁴ Մենագր. 214:

եւ բարեկամական յարաբերութիւնը նորոգելու ծառայութիւն մը կրնային մատուցանել, Մենագր մէն մի դաշնագրական որոշումները 13 (Ճշգրտոյնս 14)¹ շարունակեալ թուերու ներքեւ յառաջ կը բերէ եւ այն ալ Պետրոսի նախնական տեղեկատուութեան եւ դաշանց բնագրին համաձայն, ինչպէս որ յայտնի կը հետեւի մեծագոյն մասին սկիզբը գործածած ո՞ժ կամ ճօժէ բառերէն: Զարմանալին այն է, որ թիւ 13ի մէջ խաղաղութեան յիսուն տարի տնեւումն յիշատակութիւնը կ'ըլլայ, մինչ չի յիշուի Լազիկայի ի բաց թողուիլը եւ վճարուելի գրամական հատուցումը: Կարելի չէ ենթագրել թէ դաշանց արձանագրութեան մէջ այս երկու ամենածանրակշիռ պայմանները զանց առնուած ըլլան, ինչպէս նաեւ անհարկն է ընդունիլ, որ ասոնց համար մասնաւոր արձանագրութիւն մը յօրինուած ըլլայ: Ուստի ապահովապէս այն երկու պայմանները խաղաղութեան դաշանց մէջ չէին պակսեր եւ անշուշտ իբրեւ էական կէտեր առանց մասնաւոր թուարկութեան սկիզբը գրուած ըլլալու էին, եւ Մենագր մէկալ թուերն յառաջ բերած ատեն պէտք չունէր զանոնք դարձեալ յիշատակելու, ինչու որ ուրիշ տեղ անոնց վրայ ընդարձակ խօսած էր: Թաղարկով Մենագրի պահած կարգէն անկախ, բայց ինչ ինչ հասարակաց տեսակէտներու համեմատ՝ պիտի խօսինք դաշանց պայմաններու վրայ:

(Հարաւանիւն)

Գ. Գիտ. ՅՈՒՐԻ



ԿԻՐՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ ՊԱՏՄԱԹԻԻՆ ՀԱՅ-ՎԱՐՈՒՆ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍԵՍՆԵՍ ԵԹՈՆԵՐՈՐԻ ԳՐԱԻՒ ՄԵՋ

Զատասմանայ շրջան հայոց եկեղ. Պատմութիւն
574-610:

(Հարաւանիւն)

Կ Լ Ո Ւ Խ Թ.

Կիւրիոն եւ Մովսէս Յարաւայ եպիսկոպոս:

Կիւրիոն միշտ երախտագէտ գտնուեցաւ առ իւր բարերարն Մովսէս Կաթողիկոս, եւ ջանաց որչափ հնարաւոր էր Հայոց հետ սերն եւ միութիւնը անխախտ պահել: Չենք լսեր մինչեւ 605,

¹ Այսինքն այս յաւելածը լօչուսա՛ ծէ քա՛ ռօմոս
Մ. Ե. Լ. Մենագր. 213, 14 է:

եօթր տարւոյ անջնայեալ, որ եւ ինչ անհամաձայնութիւն երկու ազգաց ամբ. 601/2ին խուժկաց ինչոպիս ասելիւ ծագած գէպքն թիւրիմացաւ թիւն մ'եր լսի, որ եւ շուտով խաբարուեցաւ: Ահա թէ ինչ կը գրէ Արեւիտն աւ Արաջհամ այս նիստումս: «Թառաշաղոյն քան զքեզ, որ յայդ օրէնս նստեր երանելին Մովսէս» մեծ սէր էր բնդ իս եւ ընդ նաւ: Եւ ապա եղև ժամ մի զի օրսի պատասխանեցին եղև նորա ընդ իս փառն զնեսաւ տարախանն ընդունանելոյ: . . .»

Այսպէս Հայոց հետ միասիրտ եւ լուսաւորուած Մեծին Գրիգորի եւ Մովսէսի թղթերէն ինչպէս ի վերո խոստկաց գէժ մարտամար կը զգայէր Արեւիտն, Դուին կը լիախանէր Մովսէս (76/14): Եւ ջնջողի ընտառութիւն, ինչպէս տեսնաւք, առ ժամ մը անհարկն կ'ըլլայ եւ ժամանակաւոր աղեղանք կը կարգուի լի լիսնայն քերթող: Արթնանս, անհանդարտ անձ մը եւ քաղիքեանականաց մոլեռանդ հակառակորդ մը, աղաղակահոգեան առաջին տարին որ եւ ինչ ինչոր շունեցաւ Արեւիտնի հետ: Թէ անձանքն ծանօթացած էր օտ Արեւիտն, անկարելի չէ ենթադրել, ի Դուին ժամանակ մը լաւ կամ գէշ յարաբերութիւն կրնար ունեցած ըլլալ հետը: Անհամաձայնութեան առիթն սակայն չուշացաւ, փայծն տուաւ: Եւրոպաւոյ Մովսէսի եպիսկոպոսը:

Մովսէսի մասին բնագրական տեղեկութիւններ ունինք Ուխտանիսէն (Բ. 36—39), որուն աղբիւրներն ինչպէս այլուր, նշոյնպէս հոս անծանօթ են մեզ մասամբ:

«Աս էր ի դաւառէն Տաշուց, ի գեղջէն Մեհնէկերոյ»²: Դռնունդն Ուխտանիսի (Բ. 7) տուած ժամանակագրութեան համաձայն պէտք է զնանքել 570ին:

Մասալի հասակին արդէն կ'երթայ Եւրոպաւ քաղաքը³ եւ հին եպիսկոպոսարանին մէջ կը

¹ ԱՐԲ. 1902, 567:

² Ուխտ, Բ. 36: — Մեհնէկերոյ անուն գիւղ մ'ի Տաշուց այլուտ անծանօթ է: Ուշադրութեան արժանի է այս մասին Եպիսկոպոս Կարենիոյ (ձեռն գրք) «Տեղադրին փրկին Հայոցն (հրաւ. Գ. Կասառնանց, Վարդապետ, 1903, էջ 201), որ նկարագրելով Դերբին Բառնեղ կը գրէ. «Իսկ Դերբին Բառնեղն է պարսնանիստ, եւ ունի զիւրաքաղաք իորասան առ յափն Երասխան եւ աւել բերդ Ջիւին: Մեհնէկերոյ եւ Անէէվանի եւն: Կը կարենէր թէ Մեհնէկերոյի փոյլ է հոս խոսքը: Ընդհանրապէս կարեւոր հաստատ մ'է Եպիսկոպոսը ինչպէս այս կողման նկարագրութիւնն Հայ-Պարսկան յարաբերութեան պատմութեան համար յայնորդ դարերու մէջ: Ի մէջ կը բերենք հոս հետեւեալ աղբիւրը: Յեղափոխ կը նկարագրէ Յայքը եւ դարձի գաւառներն՝ Իւրասանիս, Թորթուս մեծ. «Այս ի մէջ Արթնի (Թորթուսի), կը գրէ: միմեան իմանալով Վրաց» ի գիւղն իրաւուն, Ողկ եւ իւրեան, որ յար եւ նման ոչ զոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Ստէփն ի Կասանդրիւնուզլուս: Եւ էն ինչպիսիք երկիրս կէսն ոչս ապաւն: եւ իկն լիւնիւտ էնօթ: Բայց հայն լիւսուաւ իտիւն: Եւ իկն՝ նեղուսան 1642ին մահմեդականաց բռնութենէն» (Կարանս յորենս Մահմադին եւն (էջ 17—18):

³ Եւրոպաւ այ մասին հմեռ Հանք. Մ. 1907, էջ 125: Ուխտ. 34. Անէվան՝ Եւրոպա. Մ. 375—76. Brussele, Addeit. p. 109, n. 3. Նշոյն՝ Deux hist. II. 295—96: n. 2: 297, n. 5. Ուրդհանս: յայնորդ տպերուս մէջ բոլոր մեր

կրթութիւն եւ կը ինտանի (Ուխտ. 7): Երբ յորբուն կը հասնին, կը ձեռնադրուի քահանայ եւ վարդապետ տեղոյն եպիսկոպոսէն (Թովհանէն): Պատմագիրս հոս յեղած է Մովսէսի խոսքերուն, որ Արթնանիսին կը գրէ իր մասին. «Իրեւ եղև ինձ ի տես տղայութեան հասանել յեպիսկոպոսարանն Եւրոպաւս, սրոյ եկեղեցւորն բոս օրինաց աշաւ»:

Խոսքը Եւրոպաւոյ չարիքն պիտի գտանայ՝ կանխաւ կ'արեւ ծանօթանալ համառօտեւ քաղաքին պատմութեան: Եւրոպաւ, «որ այժմ (Ժ. Դարուն) յորջորջեալ կոչ զարկնը (Ուխտ. 3: 8, 34, 68), երբեմն էր Գուգարաց զիւ եւ ընդարձակ մայրաքաղաքը» մեծ եւ հաշուաւորն, իսկ ի գարուն Ուխտանիսի օրով «Վորթեալ եւ շախաւորաւ քաղաքապետը, այսօր «Գրեթէ բոլորովին մահացեալ, զիւ գ մը, կը դառնայ հանգիւղ լընին զուխտս» (Բողոքի տրուի հարաւային ցածագոյն ծայրն, «Ինչպէս Գաւառին Վրաց, «Ճիւր անուն Գաւառնայեալ կամ Թուրաւագետը կոչուած հարաւային կովկասեան լեռներն ինչոք Բաղուարի (Բողոքնաց գետ) Գաւառն հետ խառնուող ձորաղբաց գետակին եկեղքը, երկու աշխարհաց՝ Վրաց եւ Հայոց» միջնասահման, եւ «սահմանակից . . . ականաւոր մեծի մայրաքաղաքին Յփղեաց, (Ուխտ. 1), իրեն կիսաւոր ձաքմով խորն հեռու անկէ: Վրաց առակով թեան որ համանշան քաղաքայն չեմնադիրն եղած է Հայոց եղբորորդին քալ, որուն անուամբ ալ կոչուած է «Գաւառն», Բրաւն կը շնայն մնինք Եւրոպաւ անուն հայերէն ցարդ բառէն, որ ենթադրութիւնն է լսի: Վերջ կը գրեն անուն Տոքաւոր, Հայք առ հասարակ Եւրոպաւ, երբեմն նաեւ Տոքաւոր. այս քաղաքս կ'անուանուի սպաշտօնապէս Եւրոպաւս. թղթիկն մէջ (էջ 178) իրեաւ եւ ինչ ներքեւ:

Ինչպէս իրաւուն կը նշանակէ Ուխտանս երբեմն մայրաքաղաք էր Եւրոպաւ: Գուգարաց Կահանիքն, որ կը բնակէին Գուգարաց բոլորից գետ ի գարուն առակին քահանային (Գիւրգ Բալ. 110. «ուր եւ պարզեւեցաւ իսկ ինձ արժանի ի Յիստան հասանել յաճառ փարպապետական նայն Յան քառն Բորթիկն կը գրէ Մովսէս»): Բաց ի Բոլեւիստութեան մայրաքաղաք ըլլալէ, նաեւ խիստապաւանտ մնաւ էր, որուն եպիսկոպոսաց ցանկն Ե Գարեն ի վեր (Ս. Հոսանիկի ժամանակէն սկսեալ) ի մէջ բերած է Արեւիտն (Գիւրգ Բալ. 110) բայց աժոռն աւելի հին ժամանակ հաստատուած էր արդէն: Ս. Ներսէսի Վարաց մէջ անոր ի նկատիս ուղիկցող եպիսկոպոսաց թուոյն մէջ կը յիշուի նաեւ «Զաւեն եպիսկոպոս Երասխան» (Ստ. Զ. 26): Ենեմն սակայն Վրաց կամեղիկով իրաւաւորութեան կը վերադարձնէր հին ժամանակ, որ ապա ժիւր գարուն, երբ անշքացած էր այլ եւս, Հաղբաւոյ արքեպիսկոպոսին անցաւ (Հմեռ. Ստ. Օրդալ. 78):

Եւրոպաւ, իրեն «սահմանագիծը վրաստանի եւ Հայաստանի նշանակալից զիւր ունէր երկու ազգաց յարաբերութեան համար. ասկէ կ'ըլլային երկուստեք երկն եւ կուլութիւնը՝ Հայաստանէն Վրաստան Միջնորդայն: Մանկղեաց Ս. Խաչապէր եւ այլ ուխտանիցաւ եւ Վրաստանէն Հայաստան մարդասիրտով եւ այլ սրբաշնորհներ: Բայց ասոր Եւրոպաւ գրաւել էր իւր մէջն ամբիփառած ունեւայնէ համար երկու ազգաց արտի արտահայտն Ս. Խաչապէրն աւար նշխարներէն: Ս. Կ. կը գրէ Ուխտանիս (Բ. 86) գետ եւս կան անիցը չարաշանաց ճահապաւնութեան նորս եւ հանգստաբան սուրբ եւ պատասխան նշխարաց նորս, զոր մեր քաղով անգամ երթեալ եւ համարեալ զուրօր տեղին: Այսպիսի շարժառիթներով նիստան էր սոյն երկու ազգայ յարաբերութեան կամուրջ, որ կային նաեւ քաղաքական մշտագլանց, այնպէս որ հայերու պաշտամունքն եւ կը կասարկէին կրկին լիւզնեղով ալ՝ Հայերէն եւ վրացերէն, Հմեռ. Կեր. Հանք. Մ. 1908, էջ 168—169:

⁴ Հմեռ. Գիւրգ Բալ. 178:

կերտ իսկ էի. ուր սնայ եւ ուսայ դպրութիւն չայրերն եւ վրացերէն. ուր եւ պարզեւեցաւ իսկ ինձ արժանի ի Տեառնէ Հասանել յաթոռ վարդապետական նոյն տան դրանն Բզնէի¹»:

Եայտնի չէ թէ քանի տարեկան Հասանի մէջ քահանայացաւ. գիտենք սակայն (Ուտ. Բ 7), թէ «Իրենաման պալով»² Վերինի կաթողիկոսութեան առաջին տարին, այն է 509/600, «մինչդեռ յուղղափառութեան էր, Վերինի, ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս Զուրաւայ (Ուտ. 6, 36), իբրեւ հովիւ տեղւոյն Հայ եւ վրացի ժողովրդեան:

Եպիսկոպոսութեան երկրորդ տարին, ինչպէս կը պատմէր Ռւստանէ (6—7), իմանալով որ Վերինի Վիս անուն խռովիկ Նեստորականին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տուած է, թղթով մէկ կ'իմացընէ Մովսէս Կաթողիկոսի, եւ ինքն ալ «վարեցաւ. հրով ժողովոյ սրբոյ, եւ յանդիմանէր զՎերինն միանգամ եւ երկիցս, եւ երկցս, առանձին եւ առաջի վկայից» (Ուտ. 38—39): Բայց այս, ինչպէս կանխեցինք ըսել, անհաւանական է. Լւստ Ռւստանիսի կասկածական տեղեկութեան, Մովսէսի այս ընթացքն Վերինի եւ Կաթարաբը, իրենց ծրագրին հակառակ կը տեսնեն, եւ այլպիսի շարժառթիւով կը սկսին Հայածել. «մինչ զի, կը գրէ Ռւստանէ (39), Թուրքալ զայնորհն եւ զվեճակ իւր եւ ի բաց հեռանալ ի տար աշխարհ»:

Ռւստանէն այս եւ յետագայ տողերու մէջ կողմակցութեամբ կ'ընթանայ³ միշտ յոռետեսութեամբ նկատելով Վերինին ընթացքը⁴. Լւստ այսմ ինչպիսի լուրը ուսումնասիրելու համար հարկ է համեմատել իւր եղբակցութիւնը աղբիւրներուն հետ, որչափ անոնք ծանօթ են մեզ. Լուս Ռւստանիսի աղբիւրներն եւ զխաւորաբար Մովսէսի եւ Վերինի թղթերն գրուած առ Վրթանէս, Աբրահամ եւ Սմբատ. Լուս սակայն ոչինչ խօսք կ'ըլլայ այսպիսի վարձուների մասին:

Երբ մեռաւ Հայոց կաթողիկոսն Մովսէս, կը շարունակէ Ռւստանէ, Վերինի կասկածելով, որ իւր գործերու մասին Մովսէս Կաթողիկոսին լուր հասցընողն Զուրաւայ եպիսկոպոսն է, մանաւանդ որ զինքը երեք անգամ ալ յանդիմանած էր, մարդ կը խաւրէ եւ իրեն կը կանչէ Մովսէս եպիսկոպոսը: Վերինի, կը նկատէ Տոս Ռւստանէ, «Հանգերձ իշխանազ աշխարհին», խորհուրդ բրած էր «շարեռ» հասցընել անոր, Մովսէս կ'իմանայ զան, եւ յանձն շտառներ կըրթայ, մինչեւ անգամ «ուխ իսկ եղեալ էր ի սրտի իւրում բնաւ ոչ տեսանել զնա» (Ուտ. 18):

Այսպէս յայտնի անխաղաղութիւն չկայ Թայլոց Գրէի մէջ. եթէ ուրիշ աղբիւր չուզենք երթագրել, ինչպէս ըստ իս հարկ ալ չէ, պէտք ենք պատմադրիս հիմն փնտռել Վերինի հետեւեալ տողերուն մէջ. «Լսեցի որ Մովսէս ինչ չէր՝ յետին քործոց, գործած է, քննելու եւ յուղղութիւն բերելու համար ինձի կանչեցի, բայց չեկա»⁵:

¹ Գրէի Թ. 110 — Ուտ. Բ. 25:

² Հմմտ. Հանգ. Ամ. 1908, էջ 73:

³ Վալ. վան Զուրաւայ եպիսկոպոսի Հայածման գործը իւր ծանուցանին, եթէ վանն ուղղ Հոս ասայ գնաւ, ծեալ է, թէ վանն այլ իրիւր . . . Եւ զնա ոչ Հայածեմք,

Ռւսկից սակայն չէ հետեւիւր բնաւ այն, զոր Ռւստանէ կը հետեւեցընէ: Ապահովապէս պատմադրիս այսպիսի բաժնազատիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս զի միարանէ յաղորդ հատուածին հետ:

Բայց ի վերջոյ, կը գրէ Ռւստանէ, հակառակ իւր ուխտին, կը զինանի երթալ առ Վերինի, յուսելով որ գուցէ տեսնելով զինքը Վերինի, յիշէ այն ուխտն, զոր Հայր եւ Վերջ ուխտած էին երբեք Բարգէնի օրով:

Վերինն այս ատեն Տիգրէս էր, Սուրբ Սինի եկեղեցին, «որ էր մերձ յապարանս աղբուրն»: Մովսէս քայլերն կ'ուղղէ դէպ ուղից եկեղեցին, եւ զիպ կ'առնու. «ի գաւթի սուրբ Սինիէ», զոր տեսնելով Վերինի ոպատարներն, կ'իմացընին կաթողիկոսին. «Իսկ նա առաքէ ընդ առաւ իորա զմի ոմն ի սպասաւորացս իւրոց, եւ արգելու զնա յերեսաց իւրոց»: Մովսէս այսպէս անտեսուած իր թողու տեղն է կ'իրթայ կ'իջևանի Յակոբ անուն քահանայի մը տունը, «որ էր մերձ ի սուրբ Սինիէ», ուր 9 օր կը մնայ: Այնէ Վերինի հետ պատգամաւորի մը՝ միջնորդութեամբ կը խօսի աներկիւզ «գառաւտասան»: Կը պարտաւէ, թէ ինչու թողուցած է Վերինն երեք սուր ժողովոց հաւատքն, այն հաւատքն, զոր Ս. Գրիգոր արթնցորցած է եւ յարած է քաղկեդոնականներու, զորոնք ժամանակաւ նորոգած են միարան երկու աշխարհաց հարը, եւ այլն: Եւ այլն: Կը յանդիմանէ նաեւ իսովհետ հանգէպ ցոյց արուած զիշղորութիւնն եւ ի վերջոյ կը յայտարարէ թէ ինքը կը հրաժարի այդուհետեւ անոր հետ որ եւ ինչ հայորդութեան. «Արդ ես անպարտ եղեցիմ եւ քաւեալ ի միջնորդութեանն քուսմէ» (Ուտ. 19—20):

Լուս ալ շատ աղքատ է Ռւստանէ երեւակայութենէ. Բովանդակ հիմն, որուն վրայ հաստատուած էր նկարագրէ իրողութիւնն, կը կայմին Մովսէսի կրկին թղթերն ուղղուած առ Վրթանէս եւ Սմբատ, ուր կը գրէ Մովսէս թէ ինքը իմացած է որ Վերջ, որոնք առ երեսն միայն ունին քրիստոնէական կրօնը իբրեւ «գտերեւ կանաչ», քաղկեդոնի ժողովն ընդունած են. եւ անմիջապէս ընդգրկանցած է եւ ի վերջոյ հռչակած հոս եւ հոն. «վասն որոյ զբանն ի վեր ատեն» թշնամի եղեալ կաթողիկոսն անուանն իման Վերինի» եւ ամենայն իշխանացն եւ աշխարհին:

«Այլ եւ ինչ որ լսեցի վանն նորա յետի քործոց, եւ կոչի առ իս եւ քանի իրաւտ առել եւ ուսուցանել որդեւ պարտ է աշակերտի. իսկ նա յի՞մ կոչ չեմ, այլ զեկեղեցին երթող եւ ի գիշեր դաւաղ դնաց», Թաւոյ Վերինի մը Սեբուգմ. 166—167:

⁴ Ի Տիգրէս Ս. Սինի եկեղեցին ըստ Զարեգրդ Մրց հիման է Գուրգի խաւով (+600, հմմտ. Հմբ. 1907, էջ 348) եւ յնունութիւնն աւարտան Ասորեանէ՛հ օրով (Hist. de la Georgie I. 222): Չնայելով Զարեգրդ ժամանակագրութեան՝ կրնանք արդէն (605 թ. Ս. Սինի եկեղեցին աւարտած ընդգնել Ռւստանիի հետ, բայց թէ մերձ յեկեղեցին կորստունի պարտա մը եւ Եակոբ քահանայի ապարմքն, տարակոյն պարտ վերցնել:

⁵ Բրտե (Addit. 112) «Թուղթ մը գրեցի կ'ուէ. բայց Ռւստանի խօսքն է հոս. «Թե՛ն այդուհետեւ եւ պատգամ առ Վերինի», էջ 18:

եւ վաթնամեջ՝ հայածեցայ, Ասպակ առ Վրթանէս թղթին մէջ՝, «ման կը բացատրեմ նաեւ Յուրաւաւայ եկեղեցւոյն. Եանկարծեցի իմն ի վերայ հասնալը հայհոյութեան ինչ, զոր յորդին եր հաստատեալ չորհրդաւորութեան, առ որս ծանուցեալ զվէս անհարմարեան, եւ շինեալ ընկերութեան ընդ լուծութեամբ ցուխան. զոր եւ շարժեցաք իսկ, Վասն որոյ եւ թշնամի եղեաք ամենեցուն եւ որչափ յանդիմանեցաք, առաւել եւս սպասանցեալ եղեցաք, քահանայապետից (— Վերին) եւ յիշխանաց, մինչեւ հայածեմ (Գրէք Թւ. 114)։ Աւելի բացայայտ եւ մանր պարագայիւր կը պատմէ Սմբատայ. «Մանաւոր զի հայածեանցն ժամ, զին օր է Տփլէն էնոր (Վերինի) որոք ինչ, եւ յանդիման շարք. եւ աշխարհն ամենայն գիտէր զի շէր վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ՝ եւ յետ ինն աւուրն...» (աւթ. 172)։ Ռեխտանիս կցկիցանքներն կ'երեւան հետեւաբար Ս. Սիրոնի, Եակոբ քահանայի եւն յիշատակութիւնք։

Մովսիս պատգամներն ի գործ կ'ենեւ. Վերինն չպատահանեց ամենեւին։ Պատմաւոր կը կարծէ Ռեխտանի. «Քանի գիտէր ի մոի իւրում, եթէ յորժամ կաթողեցին նոսրի Հայոց, գարձակ խնդիր լինի իմաց իրացս», անոր համար կարճառօտի ուղեց կորել խնդիրը։ Մովսէս յուսահատ եւ արտաւճ կը գառնայ իւր վեճակը Յուրաւա, որչափով Վրաց կորուսան, միանգամայն վախկնալով Վերինին «նենգութենէն», վասն զի «որայր զնա ի մահն»։ Բիւ վերջը իւր վեճակն ալ թողլով զմկնի Յուրաւան գեպի Յունական բաժնին եւ եթէն օրէն կը հասնի Յովհաննու Մկրտչի վաճեն յոտին Արաբաճու (Ռեխ. 20—23)։

Թէ յիսրաի Մովսէս Տփղիսէն կրկին Յուրաւանցաւ, կը լուսի Թաթնոց Գրէն մէջ. Մովսէս պարզապէս կը գրէ. «Ետ ինն աւուրն ինչն (Վերինն) ի Մծհիթեմ գնաց, եւ այսր (ի Յովհաննու վասն) լուսով գնացի եւ ոչ ընդ խաւար, որպէս նորայն գրեցին, եւ որ օր եւթին էր ի Ս. Յովհաննու վասն եկի» (եջ 172)։

Մինչեւ ցայս վայր ջանացինք ամփոփել Ռեխտանիս պատմածներն. որոնք հիմնուած էին բացարձակապէս Մովսիսի վկայութեանց վրայ, անտեսելով բոլորովին Վերինին կամ հակառակ կողման վկայութիւնքն, զորոնք Ռեխտանէն նկատած են «համակ ստույթիւն», Սակայն անաշուհ հարկ էր ըլլալ, Հետեւաբար զոր պատմագիրն գանջ ըրած է, մեզ կը մնայ կատարել։

1 Գրէք Թւ. 110 — Ռեխ. 25։

2 Ռեխտանէս (100) այս տողերու ունի. «Մանաւոր զի ի հայածեանցն ժամ, զին օր է Տփլէն էնոր գորուն ինչի եւ յանդիման շարք. եւ աշխարհն ամենայն գիտէր, զի շարքս վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ, Այլ եւ բազում բանիք ի մեզ պատգամի խօսեցայ ընդ նա, եւ ծանուցի նմա զամենայն որ ինչ անեսաւ իր իմ գնասա եւ իմացեալ, ոչնչ զանգիտացեալ ըմանէ։ Եւ նա ոչ եւս պատահարի եւ ոչ յանդիման արար զին, եւ յետ ինն աւուրն եւն։ Ասպակ Թաթնոց Գրէք՝ մէջ իրացացած են Ռեխտանէ, թէ իւրով ընդգայնած. Կարելի է պարզացանել։ Ըստ մեզ հաւատարմագոյն է Թաթնոց Գրէք առած ընթերցանաւը։

Վերինն այլազգ կը պատմէ բովանդակ իրորութիւնն։ Ըստ իւր վկայութեան Մովսէս գործած է ինչ ինչ «յետին գործոց», զորոնք սակայն լուծ է միայն ի հեռուստ «վասն նորայն», եւ ստուգելու, խրատ տալու եւ ուսուցանելու համար «իր աշակերտի», առ ինքն կոչած է. բայց նա չէ հնազանդած՝ «նկն նա յիմ կող չեկն», այլ իւր վիճակն — «եկեղեցին» թողլով գիշերախառն եւ ոչ «լուսով», ինչպէս կը շատապօղէ իրեզրէք Մովսէս կը փակցնի. Հետեւաբար տեղի չէ... ունեցած որ եւ ինչ հայածանք, ինչպէս արդէն կ'ըսէ. «նա զնա ոչ հայածեցի», եւ ոչ ալ Տփղիս երթալու յիշատակութիւն կայ։ Թէ ով է արդարաւոր այս հակասական վկայութեանց մէջ, դժուարին չէ գտնելը։ Վերինն որ եւ իր պետք չունէր պատ ի պատ խօսքերով ինք զինք արդարացեցելու Հայոց կաթողիկոսի կամ Սմբատայ առջեւ, իրենւ անոնց համապատու եւ համաձոր. բայց այս գրեց մէջ չէր Մովսէս, որ ամէն կողմանէ արդար անաւարալ պէք ունէր։ Այլազգ ալ չէ բացատրուի Վերինին այլուր յաճախ բաժանին, թէ Մովսէս «իւր գլխով չհնազանդեցաւ», եւ թէ «թող գայ իմ եւ ուղղութիւն խոստանայ եւ եւ կ'ընդունիմ», եւն։

Թէ ինչ էին այս «յետին գործոց» համառուած յանցանքներն, ոչինչ կ'աւանդուի։ Գիտենք որ Վերինն իւր եպիսկոպոսաց հետ ի նկատի առնելով ամբաստանութիւնները եւ հակառակ եկեղեցական իրաւանք թեմն թողուն եւ փախչելն յիսրաւանց զգլխւ եւ նորձաւ է. այս մասին կը գրէ առ Արախամ իւր վերջին թղթին մէջ. «Մի մեծ (ի) պատմաբանաց մեր այս է, զի Տեր մեր Գիտաւ Բերիտոս ց Գեղարոս ասաց թէ՛ զոր կարգեց յերկրի եղեցի կապեալ յերկին, որ ահաւասիկ Կ որ ի նոցա աթոռս նստինք, Գեղեղաւ շուր, որ պատմաւորանք եպիսկոպոս անուանէ Յուրաւաւայ, Կարդեալ եւս...» ի՛մ թերեւս ու անխաչ եղիկաւորաց, եւ դուք բնկալայք զգա որպէս զբարեգործ ոմն», Չայս պարզ խօսքով կը բացատրէ Արեւն կաթողիկոս. «Վերինն զՄովսէս մեծեց իւր աթոռուն», ի։

Վերինին այս ամէն մեղադրութեանց հանդէպ ինք զինքը «անմեղ» կը շատապօղէ Մովսէս լրջմանիս, Արախամն, մանաւանդ Սմբատայ առջեւ եւ պնպէս ալ ծանցուած է։

Վերինն այլազգ գիտէ նաեւ Մովսիսի Հայաստան անցնելու միջակայք։ Ըստ Վերինին Մովսէս Յուրաւան «գաղտ ի գիշերի փախտական գնաց եւ յայսպատմաւ չուպա առ Վահագմ», եւ «չարութեամբ» այնպիսի հնարագիտութիւններ ի գործ դրած, որ զարգանքն առնուել պիտի տար եւ Արեւաց պատմութեան մեծամեծ վնաս պիտի հաս-

1 «Աւակերտ» կ'անուանեն այս ժամանակներն եպիսկոպոս Իրեք մեծնարեթեանը։ Ասպակ նաեւ Վերինն իրեզրէք Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտը կը կոչէ։

2 ԱՄՏՏ. 1902, 567։

3 Թ. Ժաւրաթեմ Ճամանակագրութիւնք եւ այլ յիշեր Արաւստանի պատմութեան եւ մասնագրութեան վերաբերաւ. Տփղիս 1893, էջ 320 (Գրադէն)։

ցրներ: Այսպէս կը գրէ այս նկատմամբ Սմբատայ: «Բայց իմ որոտ (տպ. ի մարտի) պահատութիւն մի է, եւ մեծ է մարդոյ միոյ բանից հաւատալ ձեզ, որ իւր գիշեր չէր հաւատարիմ, թող թէ վասն մեր: որ վասն շար գործոց իւրոց գաղտ ի գիշերի փախտական գնաց եւ յայստամբն շողաւ առ Վահրամ, եւ այնպէս չարութեամբ գիտաց առնել, զի սակաւիկ ինչ պիտացաւ, եւ զեռ գրապարսն առնուլ տայր եւ Արեաց աշխարհին մեծ զիեան հասուցաներ: Եւ արգ զուրջ նմա հաւատացէ՞ր»:

Սմբատ սակայն հաւատ չընծայեց Վերիտի մեղադրութեանց, զորքեր նկատեալ «սուտ» զրպարտութիւն (էջ 174), եւ այսպէս ալ ներկայացուց թուղթն Մովսիսի, առ որ պատասխանեց Մովսէս. «Չեմ առ Վահրամ երթիմ», այլ Վահրամ գրած էր ինձի, թէ «արդ մեծ ցաւ է ձեր Յուրտաւն հեռանալը, բայց քանի որ հեռացաք, պէտք էիք մեզ ուղղել ձեր քայլերը, վասն զի հոս ալ բազմաթիւ փողովորդ կայ, որով կրնայիք ինք զինքիդ հոգալ»: Այս թուղթը տակաւին քովս է, կ'ըսէ Մովսէս, եւ ցուցուցած եմ Արաւհամ Վարդապետին, եւ ձեռք ալ կրնամ ցուցնել: Այս նմանակն այսպէս պատասխանեցիմ. Ապա ինչն, որի, ես Յուրտաւն կը հեռանամ. Ինչպէս կրնամ քեզի գալ. միթէ ձեր եւ անոնց հաւատքն նոյն չէ, այս ինքն՝ դուք եւ անոնք քաղկեդոնական չէ՞ք: Իրարս ստուգութիւնն ճշմարտել գտնարին է. անոնանք է մեզ ընդ հանրապետս այլուստ Վահրամայ անձնաւորութիւնն, որպիս կը տեսնուի՝ Վահրամ Բունաց կողմն անցած է 604ին, կամ Բունաց հաւատարիմ մնացած է, երբ Բունական բաժնի Վերջ հպատակեցան Պարսից: Իրողութեան ճշգրտութեան մասին ինչորի կարելի չէ ընել հեռանալար. կը ծանրանայ գտնարութիւնը այն կէտին վրայ, թէ որչափ վստահելի եւ ճշմարտութեան մօտ են Վերիտի եւ Մովսիսի վկայութիւնը: Այն կէտին մէջ թէ Մովսէս գալու փամանակ յարաբերութեան մէջ մտած է Վահրամայ հետ, միաբան են երկու կողմերն ալ: Ուրեմն գրա-

գատ զրպարտութիւն չէին բուրոյզին Վերիտի մեղադրութիւնները: Վահրամայ հրաւիրին արուած պատասխանը կրնար կեղծել Մովսէս. որով Վերիտին տողերուն ճշմարտութիւնը չէր համարակիր տարակուսի ենթարկել: Այն իսկ պարագան, որ Վերիտին իմացած է Մովսիսի թղթակցութիւնն Վահրամայ հետ, կը ցուցնէ թէ նա հաւատարիմ լրտեսներու ձեռք հասարգութիւն է Մովսիսի առած մէն մի քայլի: Դիտելու արժանի բան է որ Մովսէս ամբաստանութեանց մասարկան չէ որ կը ժխտէ, այլ եղանակը: Բայց միւս կողմանէ միտ դնելով Մովսիսի գործածած լեզուին այս կէտին մէջ, — այնպէս հանգիտ խղճով եւ պատրաստ ասանկերի իսկ մասնաւելու իւր խօսքին ճշմարտութեան համար, քիչ մը մտածել կու տայ. «Մահմանկեց են, կը գրէ Սմբատայ (172), չայք եւ Վերջ, յաճանք իրեքեւեկութիւն կ'ըլլայ ասկէ հոն եւ անկէ հոս, կրնաք հարցնել եւ քննել, «յորոց մարթի տեղեկանաւ. եւ թէ արգարեւ այդպէս գտանիմ, որպէս առ ձեր փառաւորութիւնը քրքեցաւ ի նոցանէ, եւ ես այլ տարազ ծանուցի զիս ձեզ եւ խաբեցի, պատուհաս քայն արժան է առնել ի վերայ իմ. »: Դեմ Սմբատ կը հաւատայ Մովսիսի (էջ 174): — Փափագելի որ յամենայն դեպս երրորդի մը վկայութիւնը առ այս: Մովսէս կը բողբէ ի վերջ Վերիտի զեմ իրեն վերաբերած «շար գործերու» համար. ինքը, ինչպէս տեսնը, իւր թեմէն հեռանալու պատճառն կրծանակն անհամապայմանութիւնն կը դնէր. այս նկատմամբ կը գրէ Սմբատայ — (էջ 173). «Իսկ որ վասն շար գործոցն գրեալ է թէ հաւածեցաւ, ի ծանուկ՝ մարդ քան զիս մեղաւոր շմարթի լինել. զմիւր իմ՝ զոր Աստուած միայն գիտեւ եւ ես: Բայց յայնպիսի զի կարի շատ աշխարհի զեմ յետնութիւն չկարէ ցուցանել: ... Բայց փառաւորութեան ձեռքու տեղեկութիւն լինի. զի նա այդպիսի չարութեան մեքենայ չառ գիտեւ եւ զձեզ հաւատացողսնել կամի եւ զգործդ խափանել, Ընդհակառակն Վերիտն կրօնի ինչորի զուր պատրուակ կը համարէ. ահա թէ ինչ կը գրէ Վերիտն Արաւհամ Վարդապետին. «Չայք Մովսէս մինչ Բուրտաւայ եպիսկոպոս կամեցաք առնել, զմա պիտէ որ ստել թէ ես ի ձեզ չօրհնիմ. զի չէ ուղղահաւատ: Մինչ յայնժամ օրհնեցաւ ի մէջ, արգ զի պարտի զմեզ քննել. միթէ յետ այնքին չփոխեցաք զհաւատս» (էջ 178): Բայց այս պատճառարարութիւնն ժխտած է Մովսէս Վահրամայ առնել. «Երգմամբ հանգերմ հաստատեաց զայդ տեղի, թէ չգիտեաք, բայց զի յետ ձեռնադրութեան ծանեաք» (էջ 184), «որ եւ մեզ կարի հաւատայլ թուեցաւ, կը կցէ Արաւհամ: Չարմանայի չէ հայ կողման այնպէս յարիլն Մովսիսի, որ մինչեւ անդամ ամենափոքրիկ իսկ վկայութիւնն իրեն ճշմարտութիւն ընդունուի: Վարն առիթ պիտի ունենանք տեսնելու, թէ Մովսէս հնարագիտութեամբ յառաջնութիւն յիշեր գրաւած էր արդէն Վարդապետին եւ այլըն որոնք: Բայց ասկից Մովսէս շանաց ինք զինք թագուցանել ամբաստանութեան մը ետեւ, որ ճշմարտ եր ամենայն մասամբ եւ փամանակի Դունայ Վարդապետ

ձ Վերիտին այս տողն կը հասկնայ Սմբատ (Թուղթ առ Մովսէս. 174) «Թե զի յանձն չէր վստահ (Մովսէս) աստաւոր ի մօտ, զմարդ կայր արգելք եւ զինչ յորդորէր եւ թուղթս տայր առնել յաշխարհ: Հոս Սմբատ միացուցած է Վերիտին թղթի մէջ կարգադրած եւ Մովսէսին լսածը:

Գրիթ Թղ. 171. — Ուր. 96:

Յ «Չեմ» առ Վահրամ թղթակց. այլ եւ այլուստ եւս անգործն առնեմ զՏեր (Սմբատ), զի Վահրամայ առ իս գրեալ էր, թէ ի արտ մեծ պակասութիւն է ձեր ի օրդոյ եկեղեցուն հեռանալը. բայց մինչ զմոցեղք՝ անմապարհ առ մեզ պիտի ունել, զի եւ եկեղեցւոյն մեծ բաժին կայ սատ, որով զանձն ունել մարթ էր: Չայս թուղթ Տեառն կամեղեկութիւն ցուցեալ է, եւ ձեզ Տեառն ցուցանեմ. եւ եւ անգործն պատասխանի արարի. Արգ, տեսմ, ապա անտի զի՝ գնացի, զի առ ձեզ գայի. զի հաւատ ձեր եւ նոցա մի էր: Գրիթ Թղ. 172-73: Սմբատ Մովսիսի թղթին մէջ կարգադրած է նուեւ այսպիսի տողեր. «Գրաւ տես. Եւ Արեւորսէհի եւ Վահրամայ եղարց ինչ եմ. եւ ոչ սուր առնուլ եւ ընդ ամենայն Վերջ կուտէ՞ր» Թուղթ առ Մովսէս. 174:

Յ Այս մասին ճմուռ. Հանդ. Մ. 1807, էջ 349-50:

կոտորանին ոգւոյն գծւպհի: Ասա ինքն, Թէ Ախք
 ընդունած էին Բաղիւզոնի Ժողովոյն վարդապետու-
 թիւնն: Հայք որ Յունաց հետ այնպէս կը մարա-
 ւէին այս նկատմամբ, ի հարկէ պիտի զրգուռէին
 զայրութիւն լսելով այս համբանն:

Դառնանք պատմութեան կարգին:

(Ըբբան-նիւն):

Հ. Ն. ԱՊՐԻՆՆ



ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ԹԱՆԻՐԻԶԻ

յոսոյն ձեռագրաց Ս. Աստուածածին եկեղեցոյն
 Ղալայի կամ Բերքայմայի:

(Ըբբան-նիւն-ն):

67.

Ժ Ղ Ղ Վ Յ Ո Ւ

ՌՃԺՐ = 1663:

ԹՈՒՂԹՐ 163: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 15X11X4 սմ.:
 — ԳՐՈՒԹԻՒՆ միասին: — ԳԻՐ ՆՍՈՐ. Թանաք սեւ,
 սկզբնատողերը, վերնագրերն ու սկզբնատողերը կար-
 մը, վարդազոյն, լեզու-տող 25, իսկ սկսեալ 122 էջէն
 17: — ՆԻԻԹՐ ԹՈՒՅ: — ՆԱԶՄ կաշնպատ փայտ: —
 ՄԱԳԱՆԱԹԵՍ ԳԱԶԳՆԱԿ լեզու: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԸ հիւ-
 ցած, աղտոյած եւ պակասներով: — ԴԱՅԱՐԻ ԹՈՒՂԹՐ
 զանիւ լեզու, որովհետեւ եղածները նոր գրուածներով
 եւ բազմաթիւ զորագործներով (ցուած են): — ԼՈՒՍԻՆ-
 ՅԱՆԱԹԻՐՈՒՆ ու զարդազոյն խիստ քիչ եւ տղնդ: —
 ԴԻՂԻՍՏ տէր եւ տեղ անպայտ: — ԹՈՒՆԱԿԱՆ ՌՃԺՐ
 = 1663 թուին յետոյ որովհետեւ էջ 116ա կը զրուի այս
 թուականին օրացոյցը, եւ ՌՃԺՐ = 1669 թուին առաջ
 որովհետեւ էջ 93բ այս թուին յիշատակութիւն մը կայ:
 Եւ այդ յաւանարար 1663 թուին է, նմանաբանով թէ օրա-
 ցոյցը ներկայ տարւոյն համար ըլլալ պէտք էր: — Չե-
 ուղիս այսօր կը պատկանի Միւսար Տէր-Արքայանանին:

Մատենան է Ժողովածու, որ կը պարունակէ:
 1. Ժամագրքը. էջ 1ա—115բ. 2. Տօմար. էջ
 116ա—118բ. 3. Ինչնատիոսի արքեպիսկոպոսի մարմնաշ-
 խաղաց փորձիւ. Թէ զազուն խաղայ, շահէ եւ
 մեծութեան նշան է. էջ 122ա—133ա (մարմնի
 ցանազան մասերու խաղալու նշանակութիւնը):
 4. Առաջնաճաշակ պտորան մահուան առաջին
 մարգուն (տաղ այլ գրէ): էջ 133ա—բ. 5. Ամ-
 սուան 30 օրերուն բարի եւ շար ինչիւն (սկիզբէն
 մէկ իբրեւ կտրուած հանուած): էջ 134ա—139ա
 6. Երազահան (այլուր բնական կարգով): էջ 139ա
 —152ա. 7. Չեռագիրս յայտնապէս երկու տարբեր
 զբերու միացումն է. առաջինը կը պարունակէ
 Թիւ 1—2, այն է էջ 1—121, իսկ երկրորդը՝
 միացումը, այն է Թիւ 3—6, կամ էջ 122—153:

ՅԻՇԱՍԿԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՒՄ: էջ 1ա. եւ բե-
 նիւած (իսկ էջ 119բ կ'աւելցնէ) զրեցի ման ծառ
 անէ:

էջ 20բ. Հայոց Թիւնը աքճող առաքելի որդի
 մարգարի Բուդի մայրն ժը Իսմանայմուս: (Անդ):

Մարգարի որդի եղեալարի ժամայգիքն է ի նուառտ քի
 ծառայ որ այս գիւրե ով որ կառնի կարկայ Ա Բ հո-
 մեղայ առի Ա Բ որդեմ մարմ առի մեղայոր եմ եւ
 համայ առի որ չի առի եւ իմ հաւաւը դատա(տ)անին
 մեղա վեզն համայ առ կա յ (նոյնը էջ 121բ):

էջ 29բ. Հայոց Թիւնը աքճող մարգարի ծա-
 մագիրք. (անդ): Եւ կը ետիկ մեի որպիսիս Ա ման
 խաչիկի Ա ման Ա ման (երկեց) կա կական Ա ման
 մաւ վեւ:

էջ 35բ. անուան ան ան գիւրե եւ ողորմանին:
 էջ 40բ. Իսմայարչի կոտառ իրգոր մեղանի
 որդի եղեալարի պապ:

էջ 45ա. անանայ մեղանի որդի մարտառի որդի
 ինգոր:

էջ 69ա. ի նկատ քի ծառայ եղեալի եւ ...
 էջ 72բ. Ետիկ միւրային պ:

էջ 86բ. ի նկատ քի ծառայ մարգարեա շատ
 պարով Ռ բարի պար (իսկ էջ 91ա կը գրուի նոյնի եւ
 կը շարունակուի) պն պահուն:

էջ 93բ. Եւ նաւրէնի որդի կարապետ (որ էս?)
 գիւրե սանցիմ գլա... ոս սանցի Բապ Ա Գ հո-
 մայ սանցի Ա Գ ողլում մարմ սանցի շատուր (=
 սորա) գրողին սանցի կամ ժամայգիքի տրու շատցի
 հայոց Թիւ աքճող յաւնի Ի Բ օրն է ի պապի գիւրե
 ման:

էջ 1. 3բ. մարգարի որդի եղեալարի ժամայգիքն է
 ի նուառտ քի ծառայ (նոյնը եւ էջ 119ա, 121ա,
 124բ եւն):

էջ 116ա. եւ բնիկանի գիւրե ծառայ աստոյ
 ամն Թիւն աքճող. օվ որ կարգայ առ շատ ապրի
 ողորմի յիսուս իւր ծնողացն Ամն (նոյնը էջ 131բ):

էջ 120ա. Ծառայ Թանթա. Թիւ աքճող գիւրեմ
 բերի Գ որ Ելապտի որ կամբըն ան կարկեայ (= կար-
 գուեցար) ի հայոց հայրապետութե. որ արդայ ի
 զգլաւին Թանթարութիւն շահ սեւմանի հաւա-
 թատարութիւն սպեանի ծառային. ի մեկովի Թանթա-
 լորթանք մարայիլէվին ծար մի քիւնայ. Թիւ աքճող
 մեռնող Թիւն աքճող ին. ինչ որ: աւեր պապու գիւրե
 դած էր: ան ողորմի հոգուն:

էջ 120բ. եւ բնեամի որդի: բնիկային .: Գի-
 րեցի .: ծառայ .: աստոյ ամն .: այս էն վախան
 գիւրեմ զօրե .: սուսն եկաւ .: Թիւն աքճող:

էջ 121ա. յիշատակու պապի որդի Թանթարի:
 (անդ) եւ որդի որդի ծառայ աստուծ Թանթա
 աքճող է եւ օրհուեցի. Զեռար սհան վարկապետին ան
 իւրեան կեանք. նորայ օրհուեցիւն մեղ վերա
 պահի ինի ման:

էջ 12. Բ. Եւ իրեցի եղեալի որդի մարգարայ
 իրեց ամն (գրեթէ նոյնը էջ 141ա):

էջ 125ա. Հայոց Թիւն աքճող

էջ 162ա. եւ ծառայ արմատ գիւր գրեցաւ Թիւ
 աքճող:

(Անդ). քիս ծառայ պետառ:

էջ 162բ. Ա. գնեայ մեղ մարգարեի նր հոգի եւ
 հաս ի Թիւնուս տկարութեան մարմ. գրեի փորձիւ
 այս է. Զգործն Զեռար իմացող ան իմ առաքելութեան
 վայ է. ախմար գրիւն. 2. եւ անարման եւ անգիտան
 մեղաւոր ծառայ գառապան զրեցի ի Թաման քաղաք
 չեղեղնոյ. Թիւ. աքճող. 3. օվ եղալը երեւ հանգիսի
 անայ կարգալով կամ աւերակելով յիշեցէր զյանդաւոր